ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય સત્તરમો

સોળમા અધ્યાયના અંતમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે કામ, ક્રોધ અને લોભના ત્યાગથી જ કર્મનો આરંભ થાય છે. આ મેં વારંવાર કહ્યું છે. જે નિત્યકર્મ કર્યા વગર ન સુખ, ન સિદ્ધિ અને ન તો પરમગતિ મળે છે. માટે હવે તમારે માટે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય વ્યવસ્થામાં કે શું કરું, શું ન કરું ? આના સંબંધમાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે. અન્ય શાસ્ત્ર નહિ, પરંતુ **'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदम्'** ગીતા સ્વયં શાસ્ત્ર છે. અન્ય શાસ્ત્રો પણ છે. પરંતુ અહીં આ ગીતાશાસ્ત્ર પર જ ધ્યાન આપો, બીજું કંઈ શોધો નહિ, બીજી જગ્યાએ શોધવા જશો તો આ ક્રમબદ્ધતા નહિ મળે, માટે ભટકી જશો.

આ પરથી અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે, ભગવાન ! જે લોકો શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને **'यजन्ते'** યજન કરે છે, તેમની ગતિ કેવી હોય છે ?સાત્ત્વિક છે, રાજસી છે અથવા તામસિક છે ? કારણ કે પાછળ અર્જુને સાંભળ્યું કે સાત્ત્વિક, રાજસી અથવા તામસી હોય જ્યાં સુધી ગુણ વિદ્યમાન હોય, તે કોઈ ને કોઈ યોનિનું કારણ બને છે, માટે પ્રસ્તુત અધ્યાયના આરંભમાં જ એણે પ્રશ્ન કર્યો –

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે માણસ શાસ્ત્રવિધિને છોડીને શ્રદ્ધારહિત યજન કરે છે, તેની કઈ ગતિ છે ? સાત્ત્વિક છે, રાજસી છે અથવા તામસી છે ? યજનમાં દેવતા, યક્ષ, ભૂત વગેરે બધાં જ આવી જાય છે.

श्री भगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रृणु ॥२॥

બીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વરે કહ્યું હતું કે અર્જુન, આ યોગમાં નિર્ધારિત ક્રિયા એક જ છે. અવિવેકીઓની બુદ્ધિ અનન્ત શાખાઓવાળી હોય છે. માટે તેઓ અનન્ત ક્રિયાઓનો વિસ્તાર કરી લે છે, દેખાવ કરતી શોભાયુક્ત વાણીમાં તેને વ્યક્ત પણ કરે છે. તેમની વાણીની અસર જેમના ચિત્ત પર પડે છે તેમની બુદ્ધિ પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. એનાથી કશી પ્રાપ્તિ થતી નથી. અહીં તેની જ પુનરાવૃત્તિ છે કે જે **शास्त्रविधिमुत्सृज्य** શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને ભજે છે, તેની શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

આ વિશે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, મનુષ્યની આદતથી ઉત્પન્ન થતી તે શ્રદ્ધા સાત્વિક, રાજસી તેમજ તામસી – એવા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એ અંગે તું મારી પાસેથી સાંભળ. મનુષ્યના હૃદયમાં તે શ્રદ્ધા અવિરલ છે.

सत्त्वानुरुपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्द्धः स एव सः ॥३॥

હે ભારત ! બધા જ મનુષ્યોની શ્રદ્ધા તેમનાં ચિત્તની વૃત્તિઓ મુજબ હોય છે. આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે. માટે જે પુરુષ જેવો શ્રદ્ધાવાળો છે તે પોતે પણ તે જ છે. ઘણીવાર લોકો પૂછે છે – હું કોણ છું કોઈ કહે છે, હું તો

આત્મા છું. પરંતુ નહિ, અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જેવી શ્રદ્ધા, જેવી વૃત્તિ – તેવો પુરુષ.

ગીતા યોગદર્શન છે. મહર્ષિ પતંજલિ પણ યોગી હતા. તેમનું યોગ-દર્શન છે. યોગ શું છે ? એમણે કહ્યું, **योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः** ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ છે. કોઈએ પરિશ્રમ કરીને ચિત્તનો નિરોધ કર્યો. તેનો લાભ શો ? **तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्** તે સમયે આ દ્રષ્ટા – જીવાત્મા પોતાના જ શાશ્વત સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે. શું સ્થિર થતાં પહેલાં તે મલિન હતો ? પતંજલિ કહે છે : **वृत्तिसारूप्यमितरत्र** જેવું વૃત્તિનું રૂપ તેવો જ તે દ્રષ્ટા છે. અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે, શ્રદ્ધાથી ઓત-પ્રોત. ક્યાંક ને ક્યાંક તો શ્રદ્ધા અવશ્ય હોવાની જ અને જેવો તે શ્રદ્ધાળુ છે, તે પોતે પણ તે જ છે, જેવી વૃત્તિ, તેવો પુરુષ, હવે ત્રણે શ્રદ્ધાઓનું વિભાજન કરે છે –

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूगणांश्चान्ये यजन्ते तामसाः जनाः ।।४।।

સાત્ત્વિક પુરુષ દેવતાઓને પૂજે છે, રાજસી પુરુષ યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે તથા અન્ય તામસી પુરુષ પ્રેત અને ભૂતોને પૂજે છે. તેઓ પૂજનમાં અથાક પરિશ્રમ કરે છે.

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ता कामरागबलान्विताः ।।५।।

મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિથી રહિત ઘોર કલ્પિત (કલ્પિત ક્રિયાઓ રચીને) તપ કરે છે, દંભ અને અહંકારથી યુક્ત, કામના અને આસક્તિના બળ ઉપર તે આધારિત હોય છે.

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्धयासुरनिश्चयान् ।।६।।

તેઓ શરીરરૂપમાં રહેલા ભૂતસમુદાયને અને અંતઃકરણમાં રહેલા મારા જેવા અંતર્યામીને પણ કૃશ કરે છે, અર્થાત્ દુર્બળ બનાવી દે છે. આત્મા વિકારોથી દુર્બળ અને યજ્ઞસાધનોથી સબળ બને છે. તે અજ્ઞાનીઓ (અભાન)ને તું અવશ્ય અસુર જાણ, અર્થાત્ તેઓ બધા જ અસુરો છે. પ્રશ્ન પૂરો થયો.

શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને ભજનારા સાત્ત્વિક પુરુષ દેવતાઓને, રાજસી પુરુષ યક્ષ-રાક્ષસોને અને તામસી પુરુષ ભૂત-પ્રેતોને પૂજે છે. કેવળ પૂજા જ નથી કરતો - ઘોર તપશ્ચર્યા પણ કરે છે. પરંતુ અર્જુન, શરીરરૂપથી ભૂતોને અને અંતર્યામી રૂપમાં રહેલા મને — પરમાત્માને દુર્બળ બનાવે છે. મારાથી અંતર પેદા કરે છે, નહિ કે ભજે છે. એમને તું અસુર જાણ અર્થાત્ દેવતાઓને પૂજનારા પણ અસુરો જ છે. આનાથી વધારે કોઈ શું કહેશે ? માટે જેના આ બધા અંશમાત્ર છે , તેમના મૂળ એક પરમાત્માનું ભજન કરીએ. આના પર વારંવાર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ભાર મૂક્યો છે.

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं श्रुणु ।।७।।

અર્જુન ! જેમ શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે જ રીતે બધાને પોતપોતાની પ્રકૃતિ મુજબ ત્રણ પ્રકારનાં ભોજન પણ પ્રિય હોય છે, એ જ રીતે યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ-ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તેના ભેદને તું મારી પાસેથી સાંભળ, પ્રથમ પ્રસ્તુત છે આહાર —

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्यां स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ।।८।।

આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિને વધારનારા રસયુક્ત — ચીકણા અને સ્થિર રહેનાર તથા સ્વભાવથી જ હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા ભોજ્ય પદાર્થ સાત્ત્વિક પુરુષને પ્રિય હોય છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અનુસાર સ્વભાવથી હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા, બળ-આરોગ્ય-બુદ્ધિ અને આયુષ્યને વધારનારા ભોજ્ય પદાર્થ જ સાત્વિક છે. જે ભોજ્ય પદાર્થ સાત્ત્વિક છે, તે જ સાત્ત્વિક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. આથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કોઈ પણ ખાદ્ય વસ્તુ સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી નથી હોતી. ન દૂધ સાત્ત્વિક છે, ન ડુંગળી રાજસી અને ન તો લસણ તામસી છે.

જ્યાં સુધી બળ, બુદ્ધિ, આરોગ્ય અને હૃદયને પ્રિય લાગવાનો પ્રશ્ન છે, તો વિશ્વભરમાં મનુષ્યને પોતપોતાની પ્રકૃતિ, વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ મુજબ વિભિન્ન ખાદ્ય-સામગ્રીઓ પ્રિય હોય છે. જેમ કે બંગાળી અને મદ્રાસીઓમાં ચોખા પ્રિય હોય છે અને પંજાબીઓને રોટલી, એક બાજુ તો અરબસ્તાનના વાસીઓને દુમ્બા, ચીનાઓ માટે દેડકો તો બીજી બાજુ ધ્રુવ જેવા ઠંડા પ્રદેશમાં માંસ વગર ગુજારો થતો નથી. રશિયા અને મોંગોલિયાના આદિવાસી ખાદ્યમાં ઘોડાનો ઉપયોગ કરે છે, યુરોપવાસી ગાય અને ભૂંડનો ઉપયોગ કરે છે, છતાં પણ વિદ્યા, બુદ્ધિ, વિકાસ તથા ઉન્નતિમાં અમેરિકા તથા યુરોપવાસી પ્રથમ શ્રેણી ગણાય છે.

ગીતા પ્રમાણે રસયુક્ત ચીકણા અને સ્થિર રહેવાવાળા ભોજ્ય પદાર્થ સાત્ત્વિક હોય છે. લાંબા આયુષ્ય, અનુકૂળ, બળ-બુદ્ધિ વધારનારા, આરોગ્યવર્ધક પદાર્થ સાત્ત્વિક છે. સ્વભાવથી હૃદયને પ્રિય લાગવાવાળો ભોજ્ય પદાર્થ સાત્ત્વિક છે. માટે ક્યાંક કોઈ ખાદ્ય પદાર્થને ઘટાડવાનું કે વધારવાનું નથી. પરિસ્થિતિ, પરિવેશ અને દેશકાળ મુજબ જે ભોજ્ય વસ્તુ સ્વભાવને પ્રિય લાગે અને જીવનશક્તિ પ્રદાન કરે, તે જ સાત્ત્વિક છે. વસ્તુ સાત્ત્વિક, રાજસી અથવા તામસી નથી હોતી, તેના પ્રયોગ સાત્ત્વિક રાજસી તથા તામસી હોય છે.

આ જ અનુકૂલન માટે જે વ્યક્તિ ઘર-પરિવારનો ત્યાગ કરી માત્ર ઈશ્વરાધનામાં લિપ્ત છે, સંન્યાસ આશ્રમમાં છે, તેના માટે માંસ-મદિરા

ત્યાજ્ય છે, કારણ કે અનુભવથી માલૂમ પડ્યું છે કે આ પદાર્થો આધ્યાત્મિક માર્ગને વિપરીત મનોભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે આનાથી સાધનાપથથી ભ્રષ્ટ થવાની અધિક સંભાવના છે. જે એકાન્ત દેશનું સેવન કરનાર વિરક્ત હોય છે, તેમના માટે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આહાર માટે એક નિયમ આપ્યો છે કે **युक्ताहारविहारस्य** આને જ ધ્યાનમાં રાખીને આચરણ કરવું જોઈએ. જે ભજનમાં સહાયક બને છે એટલો (તે જ) આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरू क्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

કડવો, ખાટો વધારે નમકીન, અત્યંત ગરમ, તીખો, તૂરો, દાહકારક અને દુઃખ, ચિંતા તથા રોગોને ઉત્પન્ન કરવાવાળો આહાર રાજસ પુરુષને પ્રિય હોય છે.

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

જે ભોજન એક પ્રહર (ત્રણ કલાકથી) વધુ સમય પહેલાં બનેલું હોય છે, **गतरसं** રસરહિત દુર્ગંધયુક્ત, વાસી, ઉચ્છિષ્ટ (એઠું) અને અપવિત્ર પણ છે, તે તામસ પુરુષને પ્રિય હોય છે. પ્રશ્ન પૂરો થયો. હવે પ્રસ્તુત છે **यज्ञ**

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥११॥

જે યજ્ઞ **'विधिदृष्ट'** શાસ્ત્ર વિધિથી નિર્ધારિત કરાયેલો છે. (જેમકે અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયમાં યજ્ઞનું નામ લીધું, ચોથા અધ્યાયમાં યજ્ઞનું સ્વરૂપ બતાવ્યું કે ઘણા યોગી પ્રાણને અપાનમાં, અપાનને પ્રાણમાં વહન કરે છે. પ્રાણઅપાનની

ગતિ નિરોધ કરીને, પ્રાણોની ગતિ સ્થિર કરી લે છે. સંયમાગ્નિમાં હવન કરે છે. આ રીતે યજ્ઞનાં ચૌદ સોપાનો બતાવ્યાં, જે બધાં જ બ્રહ્મ સુધીના અંતરને કાપવાવાળી એક જ ક્રિયાની ઊંચી-નીચી અવસ્થાઓ છે. સંક્ષેપમાં યજ્ઞ ચિન્તન-વિશેષની પ્રક્રિયાનું ચિત્રણ છે, જેનું પરિણામ સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ છે, જેનું વિધાન આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે.)

એ જ શાસ્ત્રવિધાન ઉપર ફરીથી ભાર મૂકીને કહે છે કે અર્જુન, શાસ્ત્રવિધિથી નિયત કરેલા, જેને કરવાનું જ કર્તવ્ય છે તથા જે મનનો નિરોધ કરવાવાળો છે, જે ફળને ન ઇચ્છનારા પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

હે અર્જુન ! જે યજ્ઞ કેવળ દંભ આચરણ માટે જ હોય અથવા ફળને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને કરવામાં આવતો હોય, તેને રાજસ યજ્ઞ જાણ. આ કર્તા યજ્ઞની વિધિને જાણે છે, પરંતુ દંભ આચરણ અથવા ફળને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને કરે છે કે અમુક વસ્તુ મળશે તથા લોકો જોશે કે યજ્ઞ કરે છે, પ્રશંસા કરશે, આવા યજ્ઞકર્તા હકીકતમાં રાજસી છે. હવે તામસી યજ્ઞનું સ્વરૂપ બતાવે છે –

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

જે યજ્ઞ શાસ્ત્રવિધિથી રહિત છે, જે અન્ન (પરમાત્મા)ની સૃષ્ટિ કરવામાં અસમર્થ છે, મનને અંતરાલમાં નિરુદ્ધ કરવાની ક્ષમતાથી રહિત છે. દક્ષિણા અર્થાત્ સર્વસ્વના સમર્પણથી રહિત છે તથા જે શ્રદ્ધારહિત છે, આવા યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહેવાય છે. આવો પુરુષ વાસ્તવિક યજ્ઞને જાણતો જ નથી. હવે પ્રસ્તુત છે તપ –

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

પરમદેવ પરમાત્મા, દ્વૈત પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર દ્વિજ, સદ્‌ગુરુ અને જ્ઞાનીજનોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય તથા અહિંસા, શરીર સંબંધી તપ કહેવાય છે. શરીર હંમેશાં વાસના તરફ ઢળે છે, આને અંતઃકરણની ઉપર્યુક્ત વૃત્તિઓને અનુરૂપ તપાવવું એ શારીરિક તપ છે.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન ન કરનારા, પ્રિય હિતકારક સત્યભાષણ તથા પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારાં શાસ્ત્રોના ચિન્તનનો અભ્યાસ, નામ-જપ વગેરે વાણી સંબંધ તપ કહેવાય છે, વાણી વિષયોન્મુખ વિચારોને પણ વ્યક્ત કરતી રહે છે. આને એ તરફથી સમેટીને પરમસત્ય પરમાત્માની દિશામાં લગાવવું એ વાણી સંબંધી તપ છે. હવે મન સંબંધી તપ જોઈએ.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યભાવ, મૌન અર્થાત્ ઇષ્ટ સિવાય અન્ય વિષયોનું સ્મરણ પણ ન હોય, મનનો નિરોધ, અંતઃકરણની સર્વથા પવિત્રતા - આ મન સંબંધી તપ કહેવાય છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણે (શરીર વાણી અને મન)નું તપ મળીને એક સાત્ત્વિક તપ છે.

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

ફળને ન ઇચ્છતા અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મથી યુક્ત પુરુષ દ્વારા પરમશ્રદ્ધાથી કરેલાં ઉપર્યુક્ત ત્રણેય તપને સામૂહિક રીતે સાત્ત્વિક તપ કહે છે. હવે પ્રસ્તુત છે, રજસ તપ –

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

જે તપ સત્કાર, માન અને પૂજા માટે અથવા કેવળ પાખંડથી જ કરવામાં આવે, તે અનિશ્ચિત અને ચંચળ ફળવાળું તપ રાજસ કહેવાય છે.

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

જે તપ મૂર્ખતાપૂર્ણ હઠથી મન, વાણી અને શરીરની પીડા સહિત અથવા બીજાનું અનિષ્ટ કરવા માટે બદલાની ભાવનાથી કરવામાં આવે તે તપને તામસ કહેવાય છે.,

આ રીતે સાત્ત્વિક તપમાં શરીર, મન અને વાણીને માત્ર ઈષ્ટને અનુરૂપ ઢાળવાનું છે. રાજસ તપમાં તપની ક્રિયા તે જ છે, પરંતુ દંભી માણસ સન્માનની ઈચ્છાથી તે તપ કરે છે, ઘણી વાર મહાત્મા લોકો ઘરબાર છોડ્યા પછી પણ આ વિકારના શિકાર થઈ જાય છે. અને ત્રીજું તામસી તપ અવિધિસરનું હોય છે, બીજાને પીડા પહોંચાડવાનો દષ્ટિકોણ હોય છે. હવે પ્રસ્તુત છે, દાન –

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

"દાન આપવું જ કર્તવ્ય છે" - આ ભાવથી જે દાન દેશ (સ્થાન), કાળ (સમયાનુકૂળ) અને સાચું પાત્ર પ્રાપ્ત થતાં બદલામાં ઉપકારની ભાવનાથી રહિત થઈને આપવામાં આવે છે, તે દાન સાત્વિક કહેવાય છે.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानम् राजसं स्मृतम् ॥२१॥

જે દાન ક્લેશપૂર્વક (જેને આપવાની ઈચ્છા નથી છતાંય આપવું પડે છે) તથા પ્રત્યુપકારની ભાવનાથી કે આ કરીશ તો આ મળશે. અથવા ફળને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને આપવામાં આવે છે, એ દાનને રાજસ કહેવાય છે.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

જે દાન સત્કાર્ય કર્યા વગર અથવા તિરસ્કારપૂર્વક તોછડાઈથી અયોગ્ય દેશ-કાળમાં અનધિકારીઓને આપવામાં આવે છે, તે દાન તામસ કહેવાય છે. પૂજ્ય મહારાજજી કહ્યા કરતા હતા – 'અરે, કુપાત્રને દાન કરવાથી દાતા નષ્ટ થઈ જાય છે' ઠીક આ જ રીતે શ્રીકૃષ્ણનું કહેવાનું છે કે દાન આપવું જ કર્તવ્ય છે. દેશ-કાળ અને પાત્રનાં પ્રાપ્ત થવાથી બદલામાં ઉપકાર ન ઈચ્છવાની ભાવના સાથે ઉદારતાથી આપવામાં આવતું દાન સાત્ત્વિક છે. મુશ્કેલીથી નીકળતું, બદલામાં ફળની ભાવનાથી આપવામાં આવતું દાન રાજસ છે અને વગર સત્કારે, તોછડાઈપૂર્વક પ્રતિકૂળ દેશ-કાળમાં કુપાત્રને આપવામાં આવતું દાન તમસ છે, પણ છે તો દાન. પરંતુ જે દેહ, ગેહ વગેરે બધાંના મમત્વને ત્યાગીને એકમાત્ર ઈષ્ટ પર જ નિર્ભર હોય છે, તેના માટે દાનનું વિધાન આનાથી વધુ ઉન્નત છે અને તે છે સર્વસ્વનું સમર્પણ. સંપૂર્ણ વાસનાઓથી મુક્ત થઈને મનનું સમર્પણ, જેમકે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે **'मय्येव मन आधत्स्व ।'** આમ દાન નિતાન્ત જરૂરી છે. હવે પ્રસ્તુત છે, 'ઓમ્' 'તત્' અને 'સત્' નું સ્વરૂપ –

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

અર્જુન ! ઓમ, તત અને સત્ એવા ત્રણ પ્રકારનાં નામ **ब्रह्मण निर्देश स्मृतः** બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરે છે, સ્મૃતિ અપાવે છે, સંકેત કરે છે અને બ્રહ્મનો પરિચાયક છે. તેનાથી જ **पुरा** પૂર્વમાં (આરંભમાં) બ્રાહ્મણ, વેદ, યજ્ઞાદિ રચાયેલાં છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ અને વેદ ઓમથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ યોગજન્ય છે, ઓમના સતત ચિન્તનથી જ આની ઉત્પત્તિ છે, બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

આથી બ્રહ્મનું કથન કરનાર પુરુષોની શાસ્ત્રવિધિથી નિયત થયેલ યજ્ઞ, દાન, અને તપ-ક્રિયાઓ નિરંતર ઓમ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને જ કરવામાં આવે છે. જેમાં એ બ્રહ્મનું સ્મરણ થઈ જાય. હવે તત્ શબ્દનો પ્રયોગ બતાવે છે.

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

तत् અર્થાત્ (પરમાત્મા) જ સર્વત્ર છે, આ ભાવથી ફળને ન ઇચ્છતાં શાસ્ત્ર દ્વારા નિર્દિષ્ટ વિવિધ પ્રકારની યજ્ઞ, તપ અને દાનની ક્રિયાઓ પરમ કલ્યાણની ઇચ્છા કરવાવાળા પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવે છે. **तत्** શબ્દ પરમાત્મા પ્રત્યે સમર્પણસૂચક છે. અર્થાત્ જપ તો ઓમનો કરવો. યજ્ઞ, દાન અને તપની ક્રિયાઓ તેના ઉપર આધાર રાખીને કરો. હવે સત્‌ના પ્રયોગનું સ્થળ બતાવે છે –

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

અને 'સત્' યોગેશ્વરે કહ્યું કે સત છે શું ? ગીતાના આરંભમાં જ અર્જુને પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો કે કુળધર્મ જ શાશ્વત છે, સત્ય છે, તો શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન, તને આ અજ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું ? સત્ વસ્તુનો ત્રણે કાળમાં ક્યારેય અભાવ નથી હોતો, એને દૂર ન કરી શકાય અને અસત્ વસ્તુઓનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિત્વ નથી, તેને રોકી ન શકાય. વસ્તુતઃ તે કોઈ વસ્તુ છે, જેનો ત્રણે કાળમાં અભાવ નથી અને તે અસત્ વસ્તુ છે શું જેનું અસ્તિત્વ નથી ? તો બતાવ્યું – આ આત્મા જ સત્ય છે અને ભૂતાદિકોનાં સમસ્ત શરીર નાશવંત છે. આત્મા સનાતન છે, અવ્યક્ત છે, શાશ્વત અને અમૃત સ્વરૂપ છે. આ જ પરમ સત્ય છે.

અહીં કહે છે સત્ એવા પરમાત્માનું આ નામ **सद्भावे** સત્ય પ્રતિ અને સાધુભાવમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને હે પાર્થ ! જ્યારે કર્મ સાંગોપાંગ, સારી રીતે થવા માંડે, ત્યારે સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સત્ નો અર્થ એક નથી કે આ વસ્તુઓ અમારી છે. જ્યારે શરીર જ આપણું નથી, તો તેના ઉપભોગમાં આવનારી વસ્તુઓ આપણી કઈ રીતે બની શકે ? આ સત નથી. સત્નો પ્રયોગ કેવળ એક દિશામાં જ કરવામાં આવે છે. સદ્ભાવમાં આત્મા જ પરમ સત્ય છે. આ સત્ય પ્રત્યે ભાવ હોય એને સાધવા માટે સાધુભાવ હોય અને તેની પ્રાપ્તિ કરાવવાળાં કર્મ પ્રશસ્ત રીતે થવા લાગે, ત્યાં જ સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ વિશે યોગેશ્વર અગ્રેતર કહે છે –

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

યજ્ઞ, તપ અને દાનને કરવામાં જે સ્થિતિ મળે છે તે પણ સત્ છે એવું કહેવાય છે. **तदर्थीयं** તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે કરેલાં કર્મ જ સત્ છે.

અર્થાત્ તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિવાળાં કર્મ જ સત્ છે. જ્ઞાન, દાન, તપ તો આ કર્મનાં પૂરક છે. અન્તમાં નિર્ણય આપતાં કહે છે કે આ બધાં માટે શ્રદ્ધા આવશ્યક છે.

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

હે પાર્થ ! શ્રદ્ધા વગર કરેલો હવન, આપેલું દાન, તપેલું તપ અને જે કાંઈ પણ કરેલાં કર્મ છે, તે બધું અસત્ છે એમ કહેવાય છે, તે ન તો આ લોકમાં કે ન તો પરલોકમાં પણ લાભદાયક છે. માટે સમર્પણ સાથે શ્રદ્ધા નિતાન્ત આવશ્યક છે.

નિષ્કર્ષ :

અધ્યાયના આરંભમાં જ અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે ભગવન્ શાસ્ત્રવિધિને ત્યાગીને અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત બનીને જે યજન કરે છે (લોકો ભૂત-ભૂવાદિ અન્યાન્યને પૂજતા જ રહે છે.) તો તેમની શ્રદ્ધા કેવી રીતે છે ? સાત્ત્વિક છે, રાજસ છે અથવા તામસ ? આ પરથી યોગેશ્વર કૃષ્ણે કહ્યું, અર્જુન, આ પુરુષ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ (પૂતળું) છે, ક્યાંક ને ક્યાંક તેની શ્રદ્ધા હોવાની. જેવી શ્રદ્ધા એવો પુરુષ, જેવી વૃત્તિ, એવો પુરુષ. તેઓની તે શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળા દેવતાઓને, રાજસી શ્રદ્ધાવાળા યક્ષ (જે યક્ષ શૌર્ય પ્રદાન કરે છે), રાક્ષસો (જે ક્રૂર કર્મીથી સંપન્ન હોય છે)નો પીછો કરે છે અને તામસી શ્રદ્ધાવાળા ભૂતપ્રેતોને પૂજે છે. શાસ્ત્રવિધિથી રહિત આ પૂજાઓ દ્વારા આ ત્રણે પ્રકારના શ્રદ્ધાળુ શરીરમાં રહેલા ભૂતસમુદાય અર્થાત્ પોતાના સંકલ્પો અને હૃદયદેશમાં રહેલા મને અંતર્યામીને પણ કૃશ કરે છે. નહિ કે પૂજે છે. એ બધાંને તું નિશ્ચયપૂર્વક અસુર હોવાનું જાણ અર્થાત્ ભૂત-પ્રેત-યક્ષ-રાક્ષસ તથા દેવતાઓને પૂજવાવાળા અસુર છે.

દેવતા-પ્રસંગને કૃષ્ણે અહીંયાં ત્રીજી વાર લીધો છે. પ્રથમ સાતમાં અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું કે, અર્જુન, કામનાઓએ જેનું જ્ઞાન હરી લીધું છે, તે જ મૂઢ બુદ્ધિના અન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે. બીજી વાર નવમા અધ્યાયમાં એ જ પ્રશ્નને બેવડાવતાં કહ્યું કે જે અન્યાન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે. તેઓ મને જ પૂજે છે. પરંતુ તેમનું તે પૂજન અવિધિપૂર્વક અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં નિર્ધારિત વિધિથી ભિન્ન છે, માટે તે નષ્ટ થઈ જાય છે. અહીંયાં સત્તરમાં અધ્યાયમાં તેમને અસુરી સ્વભાવવાળા કહીને સંબોધિત કર્યા છે. શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં એક પરમાત્માની જ પૂજાનું વિધાન છે.

તે પછી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ચાર પ્રશ્ન કર્યા - આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન. આહાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સાત્ત્વિક પુરુષને તો આરોગ્યવર્ધક, સ્વાભાવિક પ્રિય લાગવાવાળો, સ્નિગ્ધ આહાર વધારે પ્રિય છે. રાજસી પુરુષને કડવા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મસાલેદાર, રોગવર્ધક આહાર પ્રિય હોય છે. તામસી પુરુષને એઠો, વાસી અને અપવિત્ર આહાર પ્રિય હોય છે.

શાસ્ત્રવિધિથી નિર્દિષ્ટ યજ્ઞ (જે આરાધનાથી અન્તઃક્રિયાઓ છે). જે મનનો નિરોધ કરે છે, ફળાકાંક્ષાથી રહિત તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે. દંભ પ્રદર્શન તથા ફળ માટે કરવામાં આવતા યજ્ઞ રાજસી છે અને શાસ્ત્રવિધિથી રહિત, મંત્ર, દાન તથા શ્રદ્ધા વિના કરેલા યજ્ઞ તામસી છે.

પરમદેવ પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારી બધી જ યોગ્યતાઓ જેમાં છે તે પ્રાજ્ઞ, સદ્‌ગુરુની સેવાઅર્ચના અને અંતઃકરણથી અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય અને પવિત્રતાને અનુરૂપ શરીરને તપાસવું શરીરનું તપ છે. સત્ય, પ્રિય અને હિતકર બોલવું વાણીનું તપ છે અને મનને કર્મમાં પ્રવૃત્ત રાખવું, ઈષ્ટ સિવાયના વિષયોના ચિન્તનમાં મનને મૌન રાખવું તે મન સંબંધી તપ છે. મન, વાણી અને શરીર ત્રણે મેળવીને એક થઈને તપાસવું એ સાત્ત્વિક

તપ છે. રાજસી તપમાં કામનાઓ સાથે તપ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તામસી તપ શાસ્ત્રવિધિથી રહિત સ્વેચ્છાચાર છે.

કર્તવ્ય માનીને, દેશ-કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલું દાન સાત્ત્વિક છે. કોઈ લાભના લોભથી કરવામાં આવતું દાન રાજસી છે અને તોછડાઈપૂર્વક કુપાત્રને આપવામાં આવતું દાન તામસી છે.

ૐ તત્ સત્નું સ્વરૂપ બતાવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે આ નામ પરમાત્માની સ્મૃતિ અપાવે છે. શાસ્ત્રવિધિથી નિર્ધારિત તપ, દાન અને યજ્ઞ આરંભ કરવામાં ૐનો પ્રયોગ થાય છે અને પૂર્તિમાં જ ૐ પિંડ છોડે છે. **तत्** નો અર્થ છે તે પરમાત્મા. તેનાં પ્રતિ સમર્પિત થઈને જ તે કર્મ થાય છે અને જ્યારે કર્મ ધારાવાહી થવા લાગે ત્યારે સત્નો પ્રયોગ થાય છે. ભજન જ સત્ છે. સત્ પ્રત્યે ભાવ અને સાધુભાવથી સત્નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવવાવાળાં કર્મ, યજ્ઞ, દાન અને તપના પરિણામમાં પણ સત્નો પ્રયોગ છે અને પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવનારાં કર્મ નિશ્ચયપૂર્વક સત્ છે. પરંતુ આ બધાંની સાથે શ્રદ્ધા આવશ્યક છે. શ્રદ્ધાથી રહિત થઈને કરેલાં કર્મ, અપાયેલું દાન, કરવામાં આવેલું તપ ન તો આ જન્મમાં લાભદાયક છે ન તો આગલા જન્મમાં. શ્રદ્ધા અપરિહાર્ય છે.

સંપૂર્ણ અધ્યાયમાં શ્રદ્ધા ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે અને અંતમાં ઓમ તત્ સત્ની વિશદ વ્યાખ્યા રજૂ કરવામાં આવી, જે ગીતાના શ્લોકમાં પ્રથમ વાર જ આવ્યું છે. માટે –

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे ॐ तत्सत् श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

આ રીતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્‌ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમા ૐ તત્સત્‌ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्यि शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भागवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये ॐ **तत्सत् श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥**

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં ૐ તત્સત્‌ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ **तत्सत् ॥**